The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 02 | Jun-Aug 2024 | www.thebrahmi.com

प्रज्ञादूते जगत्-स्वरूपम्

Snigdha Swarupa Barik
Lecturer in Sanskrit
Nimapada (Auto) College, Nimapada

उपक्रमः –

साम्प्रतिकसमये ये केचन धीमन्तः काव्यकाराः संस्कृतस्य सृजनात्मकक्षेत्रे निरन्तरं कर्मरताः दृश्यन्ते तेषु उत्कलप्रदेशस्य पण्डितपप्रबोकुमारमिश्रः भवति एकः कीर्त्तिमान् स्रष्टा। काव्य रचनाक्षेत्रे तस्य पाटवः विस्मयकारी प्रतिभाति। अतोऽसौ महान् कविः उत्कलस्य कालिदासः इति कथ्यते। सुभारत्याः उत्कलस्य वरपुत्रः पण्डितः प्रबोधकुमारमिश्रमहाभागाः अष्टसंख्यकानां दूतकाव्यानां लेखकभावेन महद् गौरवस्य स्थानमध्यारोहति। तेषु प्रज्ञादूतः प्राधान्यमर्हति। काव्यस्यास्य सौष्ठवमतीव रुचिरमस्ति। कविः साधोर्मुखेन प्रज्ञाशारिकायाः पुरतः सर्वं वर्णयति, एतान् सन्देशान् सर्वेषां कृते श्रावयितुं च तस्यै निर्दिशति। अतः काव्यमिदं प्रज्ञादूतमिति नाम धत्ते। काव्येऽस्मिन् कविः संसारस्य नश्वरतांचिरन्तनसुखलाभस्योपायादिकं च , मानवस्य कर्त्तव्यं , लोकानां दुराचारादिकं , सांप्रतिकसमयस्य कुटीलतां , वर्णयति एवं च प्रकृतिपुरुषः, शिवशक्तिः, धर्मः, आत्मा, प्रणवः, सृष्टितत्वम् (जगत् स्वरूपम्), ब्रह्म, माया विषये वर्णयति। तस्य सर्वश्रेष्ठकृतित्वेन विवेचितं प्रज्ञादूते "ब्रह्म सत्यं,जगन्मिथ्या"इति तत्वं प्रतिपादितं दृश्यते।

कालिदासस्य मेघदूतवत् काव्यमिदमपि कश्चिदिति शब्दादारभ्यते। अस्य वर्णनानुसारेण कश्चिद् ब्रह्मलग्नः साधुरासीत्। एकदा स स्वप्रज्ञां सारिकाभावेन संबोध्य तस्याः पुरतः निजमनोव्यथां प्रकाशितवान्। संसारः कथं दुःखपूर्णः, सर्वे नराः कथं न्यायपथाद् विच्युता भवन्ति, सर्वत्र कथं दुर्नितिर्व्याप्नोतीति विषयाः साधुना वर्णिताः। ब्रह्मणः नित्यत्वं, जीवपरमात्मनोः संबधादिकमपि काव्येऽस्मिन् वर्णितमस्ति। काव्यस्यान्तिमेषु दशश्लोकेषु कवेर्विस्तृतः परिचयस्तस्य काव्यकृतयश्च वर्णिताः सन्ति। एवं प्रकारेण काव्यं समाप्यते।कविः काव्यस्रष्टा। प्रजापतिः ब्रह्मैव सः काव्यसंसारस्य सृष्टिं करोति तथैवं परिवर्त्तयति। अतः कथ्यते –

"अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः।
यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ।।"[1]

संस्कृतकाव्यानि मुख्यतः भागत्रयेण विभक्तानि सन्ति। तद्यथा गद्यम्, पद्यम्, मिश्रश्चेति। पद्यकाव्यं पुनश्च भागद्वयेन विभक्तम्। तद्यथा महाकाव्यं खण्डकाव्यश्चेति। महाकाव्यानां कृते आलंकारिकैः विस्तृतं वर्णनात्मकं च लक्षणं प्रदत्तम्। **"खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्येकादेशानुसारी च ।"**[2] संस्कृतस्य दूतकाव्यानि खंडकाव्यानामन्तर्गतानि एव। एतानि खंडकाव्यानि अपि गीतिकाव्यनाम्नाभिधीयन्ते।

१.जगत्स्वरूपम् –

नामरूपात्मकजगतः सृष्टिः ईश्वरस्य अव्यक्तस्वरूपात् न तु व्यक्तस्वरूपात् भवति। जगतः उपादानं तथा च निमित्तं कारणं भवति परमात्मा। स्थावरजङ्गमादि सकलभूतानि तस्मात् उत्पद्यन्ते। सः अधिष्ठाता रूपेण अस्य जगतः निर्माणं परिपालनं संहारं च करोति। जगदिदं तस्यैव सनातनांशः। अज्ञानस्य विक्षेपशक्तिद्वारा अस्य क्षण-भङ्गुरसंसारस्य निर्माणं भवति। अत्र अज्ञानं नाम अविद्या, माया, अवस्तु वा। ब्रह्म वस्तु इति उच्यते। तद्भिन्नं सकलपदार्थं भवति अवस्तुः इति । इयं सृष्टिः विचित्रा इति कविः कथयति। यथा:-

[1] ध्व.लो- ३
[2] सा.द- ६.३२९

"हे स्नेहाद्रे शृणु वचनकं सृष्टिरेषा विचित्रा। !"[3]

सृष्टिः भवति परिवर्त्तनशीलाः। पण्डिताः इयं सृष्टिं सारसृष्टिं इति वदन्ति। परन्तु विचार दृष्ट्या इदं सकलं नश्वरम् भंगुरं च। अतः कथ्यते –

"शृणु प्रिये गिरं मनोरमां ! सारि !
संसारसृष्टिश्च मुदा वुधेरिता।

विचारभङ्ग्या सकलं च नश्वरं (भङ्गुरं)
तथा च तारादेव–चन्द्र–रवि–ताः।।"[4]

संसारस्य असारता एव महत् सत्यं। तथैव जीवनं फेनाभ इव। इदमपि निष्ठुरं सत्यम्। यथा –

"महत्तु सत्यं जगतः व्यलीकता
तथा च फेनाभ निभं सुजीवनम् ।।"[5]

प्रकृतिपुरुषसंयोगात् सृष्टिर्भवति, प्रकृतेर्जनत्वात् न तस्याः एव सकाशात् संसारो जायते न च पुरुषस्य निष्क्रियत्वात् तस्मादेव। सृष्टिकृते द्वयोरपि संयोगऽपेक्षते। चेतना विष्ठातृणायमेव जडप्रकृतिः सृष्टिकार्यं कर्त्तुं शक्नोति। प्रकृति पुरूषयोः संयोगे कारणं किमित्यत्राह सांख्यकारिकायाम्:–

"पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः।।"[6]

अस्मिन् दूतकाव्ये कविः रचयति – हे सारिके ! त्वम् अस्मिन् सृष्टेः प्रकृति पुरुषस्य प्रक्रिया विषये सम्यक् जिज्ञासति। परन्तु धातुः वीणा वादने चतुका मानवाः एतत् विस्मरन्ति। पुनः कोऽपि प्रकृति पुरुषस्य वास्तवतायाः उपलब्धिम् अपि न कुर्वन्ति एवं स्थिरचित्ते ब्रह्मास्वादनं कर्त्तुं न वाञ्छति।

"ब्रह्माऽऽस्वादं स्थिरतरहृदा नेच्छतीह प्रमाणं।
लोभ्यं भव्यं प्रकृतिकदाऽपि।। पुरुषं नो स्मरेत् कः–"[7]

चौरदृष्ट्याम् इदं संसारं प्रवञ्चनापूर्णं। कविदृष्ट्यां इदमानन्दकरं तथा भक्तिदृष्ट्या इदं ब्रह्ममयं तथा प्रेमिकदृष्ट्या इदं प्रेममयम्। परन्तु मोक्षग्रस्तः गृही ममतया आवद्धः सन् इदं संसारं ममेति उच्यते। यथा –

"सृष्टेरर्थः भवति नियतं बंचनं चौरदृष्ट्या।–
आनन्दान्तः कथयति कविः ब्रह्मधृक् भक्तिभुक्तः
प्रेमात्तो वा वदति सततं लुब्धकः प्रेमदिग्धः
गेही मोही सकलमितिमे मोहितः भाषते वा।।"[8]

कविः प्रज्ञादूते दर्शयति यत् ममैव सर्वम् ईदृशं चिन्तनं मनः दूषयति। तथा च अहं भावना मोक्षस्य प्राप्तये वाधां सृष्टिं करोति। उच्यते –

"ममेति चिन्ता मतिघातिनी चिरम्।"[9]

---
[3] प्रज्ञा दू- ३०
[4] प्रज्ञा दू१५ –
[5] प्रज्ञा दू१०० –
[6] सांख्य.का- का.२१
[7] प्रज्ञा दू२६ –
[8] प्रज्ञा दू५९ –
[9] प्रज्ञा दू३३ –

© 2024, The Brāhmī

आचार्यशंकरः मोहमुद्गरमाध्यमेन मोहस्य विनाशाय मानवोद्धारस्य सरलं उपायं वर्णितवान्। तस्य काव्यस्य अनुशीलनम् अस्मिन् दूतकाव्ये कृतम्। यथा –

"का वा कान्ता क इह तनयः कस्य वाकोऽत्र बन्धुः।
स्वार्थाचारसबिता सर्वतः व्यब्क्तकान्तिः। -प्रभब -
यावत् शक्तिः स्वकृति विषये रक्तिरेवं खिलस्य
पश्चाद्बृद्धः बलहतः कोऽपि पृच्छेन्न गेहे।। -गति -"[10]

अर्थात् का कस्य कान्तायावत् कः कस्य तनयः एवं कोऽत्र बन्धु। स्वार्थाचरणात् प्रभवः सविता सर्वत्रः व्यापितः। , स्वकृति विषये शक्तिः अस्ति। तावत् सर्वेषाम् अनुरक्तिः अस्ति। तत्पश्चात् यदा वृद्ध अभवत् तदा कोऽपि कस्मै न पृच्छति।

पुनश्च:-

"जाया च काया च सुकान्तिकोमला-
छाया च माया च मरीचिकोपमा
विचारयेत् नो पथिकः व्यथातुरः।
खिलं निजस्येति विभाव्य रोदिति।।"[11]

अर्थात् सुकान्ति कोमला जाया छाया एवं च माया इदं , काया , सर्वं मरीचिका इव। पथिकः इदं न विचारयित्वा इदं सर्वं निजस्येति मत्वा रोदिति।

विशालधाम्नि प्रतिभा प्रभाकरस्य किरणेन दीप्त सन् इदं नरः सकलं विचारयेत्। "निजस्येति" , "ममेति ममेति"

"विशालधाम्नि प्रतिभा-प्रभाकरः
खिलं निजस्येति विचारयेत् मुधाः।।"[12]
"मायामोहादिभिरनुदिनं पीडिताः नष्टनीडाः।
"सर्वं तावत् मम" इति मुधा वीरतां द्योतयन्ति।।"[13]

विवर्त्तनात् अस्य विश्वस्य नाशं भविष्यति एवं भस्मावशेषात् पुनः नूतनसृष्टिः जायते। अतः मिश्रेणोच्यते –

"विश्वस्य नाशो भविता विवर्त्तनात्।
भस्मावशेषात् नवसृष्टिरूज्वला।-"[14]

ब्रह्मसत्यम् –

यद् वस्तु शाश्वतिकं परिवर्तनरहितं अविनश्वरं च तत् सत्यंअतोऽअन्यद् असत्यं मिथ्या वा। एवं चिन्तनेन , सत्यं शाश्वतिकम् अपरिवर्तनशीलम्। अतः तस्य सत्यता न सिध्यति यद् जगद् असत्यं जगतः परिवर्तनशशीलत्वात्। ब्रह्म च केनाऽपि रूपेणाक्षेप्तुं शक्या। वेदान्तदर्शने ब्रह्म निर्विकल्पं निरुपाधि निर्विकारं चेति उररीक्रियते। तद् ब्रह्म द्विविधं निर्गुणं सगुणं च। निर्गुणं ब्रह्म परमार्थदृष्ट्या सच्चिदानन्दस्वरूपम्। तदेव जगतः प्रकाशकम्। आत्मा एव ब्रह्म अस्ति। जगतः सर्वे जीवाः तु ब्रह्मैव सन्ति। अज्ञानवशात् ते पृथग्रूपाः दृश्यन्ते। प्रलयकालेऽपि यदा सर्वं जगद् विनश्यति ब्रह्म पूर्ववत् तिष्ठति। जगतः सर्वस्वं ब्रह्मैव स्वीकरोतिदेव परमात्मारूपेण तदेव जगतः चराचरस्य उपादानकारणं निमित्तकारणश्चास्ति। एत ,

---

10 प्रज्ञा दू५ –
11 प्रज्ञा दू- ५१
12 प्रज्ञा दू१६ –
13 प्रज्ञा दू६ –
14 प्रज्ञा दू- ८८

विश्वस्य अखिलस्य मूले तिष्ठति। सम्पूर्णऽयं लोको ब्रह्मणः एव विवर्तः विद्यते। सः एकोऽद्वितियश्च अस्ति। यथा –

"ब्रह्माऽऽस्वादं स्थिरतरहृदा नेच्छतीह प्रमाणम्।।"[15]

इयं सृष्टौ कीटादारभ्यः ब्रह्मणः यावत् यानि सर्वाणि द्रव्याणि सन्त्येव सर्वं ब्रह्ममयम्। सर्वेषां हृदये तत् सच्चिदान्दरूपेण विद्यमानं भवति। कोऽपि नीचः अथवा उचः नास्ति। तस्य अदृश्य शक्तिः सर्वत्र अनुभूयते। अतः मिश्रेणोच्यते –

"कीटाद् ब्रह्म प्रभवति सदादृश्य – शक्ति– प्रलिढं।
सर्वेषां वै हृदयकान्तिः। –कमले सच्चिदानन्द –
को वा नीचः कइह च महान् नैवभाति प्रमाणं।
मोहाक्रान्ताऽयन –वचनके वोच्चप्रवाहः।। –नीच –"[16]

ये जनाः कदापि सत्मार्गं न त्यजन्ति। ते आनन्देन ब्रह्मम् आश्रयन्ति। यथा –

"त्यजन्ति नो सत्यपथं चिरन्तनं
भजन्ति वै ब्रह्मपदं मुदाऽऽतुराः।। –"[17]

ब्रह्मात्मना मनयोगं हि चिरन्तनं शाश्वतं च। ब्रह्मधाम्नि आत्मना सह आत्मा संयुज्यते।परन्तु सृष्ट्यां मनुष्यः भेदमूलकं वार्तालापं करोति। अपि च विश्वपितुः ब्रह्मास्वादनं अतीव सुखदायकं तथा जीवान् हसयति। यथा –

"आत्मन्यात्मा मिलति मधुरं ब्रह्मधाम्नि प्रकामं।
सृष्टौ लोकः कथयति कथां भेदभाबात्मिका वा।–
सर्वत्रैवं सरति निरतं विश्वपातुः प्रलीढः।
ब्रह्माऽऽस्वादः परमसुखदः प्राणिनां प्राणहासी।। –"[18]

ब्रह्मस्वादने मोक्षलाभं भवति। यथा:–

"ब्रह्मास्वादैः भजतु परमं मोक्षकं लक्षलाभी।। –"[19]

मेधा शक्त्याः मनुष्यः ब्रह्ममयेन तेजसा उज्ज्वलितं भविष्यति। मनुष्यः सत्यमयं भूत्वा ब्रह्मामृतं पास्यति। यथा –

"जनप्रवाहः मिलितः प्रमेधसा
भविष्यन्ति ब्रह्ममयेन तेजसा।"[20]

ब्रह्मास्वादैः हि महाकालः सुखी भवति। यथा –

"ब्रह्मास्वादै भवति सुखिनः काल एवं प्रमाणम्।।"[21]

१.२– जगन्मिथ्या :–

वेदान्तानुसारं जगत् नितान्तासत्यपदार्थमस्ति। जीवः अज्ञानेन मिथ्या जगत् मन्यते। एष ब्रह्म आत्मा वा यदा मलिनसत्वोपाधियुतो भवति तदा ईश्वरः इति संज्ञा लभते। परं यदा मलिनसत्वोपाधियुतो भवति तदा जीवः कथ्यते।

एकमेव ब्रह्म मायया अनेकानि रूपाणि धारयति। मायैव अविद्याविवर्तादिशब्दैः –अध्यारोप –अज्ञान – –व्यवह्रियते। वेदान्ते त्रिविधा सत्ता स्वीक्रियते १पारमार्थिकी सत्ता। .३,व्यावहारिकी .२,प्रातिभासिकी. व्यवहारदृष्ट्या तु तदनुभूति न निर्मूला। एकस्यैव तत ,वेदान्तानुसारं तात्विक दृष्टैव जगन्मिथ्येति्वस्य समष्टि –

---

[15] प्रज्ञा दू– २६
[16] प्रज्ञा दू– २९
[17] प्रज्ञा दू४३ –
[18] प्रज्ञा दू– ५६
[19] प्रज्ञा दू– ५८
[20] प्रज्ञा दू७८ –
[21] प्रज्ञा दू– ६६

इति सङ्गच्छते। इदं कथनं 'तत्वमसि' पेण नामान्तरं ब्रह्मजीवात्मानौ इति। ब्रह्म साक्षातकारे द्वयोरेक्यस्यानुभूतेःव्यष्टिरू सुष्ठु एवास्ति यत् इदं सम्पूर्णं जगत् ब्रह्मैवास्ति। तद्व्यतिरिक्तं तु असत्यम्।

"ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः।"[22]

ब्रह्मास्वादैः समग्र धरणी तत्वतथ्यावतिर्णा भवति। ब्रह्म एव सत्यं, जगन्मिथ्या प्रचारं कुर्वन्ति। यथा:-

"ब्रह्मा आस्वादैः भवति धरणी तत्त्वतथ्यावतिर्णा।।-"[23]

"सत्यं ब्रह्माऽखिलजगदिदं छन्नमेवं मृषा वै।।-"[24]

१.३- माया

वेदान्तदर्शने माया संज्ञकमेकं तत्वं वर्णितमस्ति। आचार्यशङ्करो ब्रूते यत् माया भगवतो ब्रह्मणोऽव्यक्तशक्तिरस्ति। सा माया त्रिगुणा अविद्यारूपिणी च। न तदीय आदिर्ज्ञायते।अविद्या सत्यमावृणोति (माया) असत्यश्च वितनोति। यदैव ज्ञानज्योतिः प्रादुर्भवति।तदैव तद् अज्ञानंआचार्यशंकरः तिरोहितं जायते। (अविद्यामाया) परं परवर्तिनो वेदान्तिनः तत्र भेदं दर्शयन्तः प्राप्यन्ते। माया ,माया पदानि एकस्मिन्नेवार्थे प्रयुयोजः -अज्ञान -अविद्या शुद्धसत्वप्रधानास्ति। अविद्यास्ति मलिनसत्वप्रधाना। माया ईश्वरस्योपाधिरस्ति जीवस्य च अविद्या। सानन्दो 'माया' श्च अविद्यां व्यष्टिगतमज्ञानमिति नाम्ना व्यवहरति।समष्टिगतज्ञानं कि माया इत्युक्ते आचार्यशंकर परमेश्वरस्य शक्तिं एव मानन्ति। इयं मायया समग्र जगतः सृष्टिं भवति। प्रज्ञादूते कविः वर्णयति यद् सर्वेऽपि मानवाः मायादियुक्ताः कलुषिताश्च भुत्वा पापपरिपूर्णाः सन्तः अपौरुषत्वम् पौरुषत्वमिति विचारयति।

"एतद् विचित्रं यदहो जनोऽखिलः
मायादियुक्तः कलुषातिलोलितः
काले कलङ्कैः कलयत्यपौरुषं
केलिस्फुटं पौरुषमेव भाव्यते।।-"[25]

ममेति ममेति मुहुर्मुहुः उक्त्वा पुनः पुनः मदान्धः मानवः मोहरूपी महान्धकारेण ज्वरग्रस्तः। अन्तिमावस्था समुपस्तितेऽपि सः लोभं त्यजयितुं नैव शक्नोति।

"ममेति वाचं कथयन् मुहुर्मुहुः।
मदालसः मोह,महान्धसा ज्वरी-
महाप्रयाणायन-यात-तत्परः
तथापि लोभं त्यजतीह नो पुनः।।"[26]

इदं संसारं मायामयमिति विचार्यं तत्वार्थपूर्णकार्यं करणाय कविः उपदिशति अत्र यथा –

"मायामयं विश्वमिमं विचारयन्
तत्त्वार्थसंकासकृतं कुरुष्ववै।।"[27]

कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोः अवधारणरूपो शास्त्रं धर्म इति कथ्यते। जगन्मूलत्वेन संस्कृतनियामकानि तत्वानि धर्माः। अस्मिन् काव्ये कविः वर्णयति प्रयाणकाले धर्म एव सुहृद् भवति। यथा:-

"प्रयाणकाले सुहृदेव धर्मकः।।"[28]

[22] वेदा.सा-
[23] प्रज्ञा दू- ६३
[24] प्रज्ञा दू- ६४
[25] प्रज्ञा दू- ३७
[26] प्रज्ञा दू- १२
[27] प्रज्ञा दू९३ -
[28] प्रज्ञा दू- ८९

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 02 | Jun-Aug 2024 | www.thebrahmi.com

अस्मिन् दूतकाव्ये कविः दूतरूपी प्रज्ञाम् अर्थात् वेदोज्वलाबुद्धिं सृष्टेः धर्म रक्षार्थं प्रेरयति।

उपसंहारः-

प्रज्ञादूतस्य विषयवस्तुनः ज्ञायते यत् काव्यमिदं दूतकाव्यपरम्परायामेका सफलप्रचेष्टा। काव्यमिदं दार्शनिकतत्वानाम् उपरि विरचितम्। काव्यकारः पण्डितः प्रबोधकुमारमिश्रः निर्विवादेन प्रतिभावान् कविः। काव्यरचनाक्षेत्रे तस्यासाधारणं नैपुण्यं विद्यते। काव्यं भवति संसारस्य प्रतिफलनम् । अत्र कवेर्वर्णनमतीव हृद्यं भावगम्भीरं चास्ति। प्राणिनः जन्म धूलेरेव सम्भवति। मृत्योरनन्तरं सोऽपि धूलौ प्रलीयते। अतः केवलं ब्रह्मणि एव मनोनिवेशः करणीय इति कविः कथयति। शरीरमिदं भस्मसात् भविष्यति। मृत्युना सहाभिलाषोऽपि समाप्ति यास्यति। तथाप्याशा सर्वदा तरुणायते इति सूचयति कविरत्र। काव्यस्यास्य केषुचिद् स्थलेषु जगद्गुरोः शंकराचार्यस्य प्रभावोऽपि परिलक्ष्यते। अत्रैकः श्लोकः मोहमुद् गरस्य ' का ते कान्ता कस्ते पुत्रः' इति पंक्तिं स्मारयति। कीटादारभ्यः ब्रह्मपर्यन्तं सर्वं ब्रह्ममयम्। तत्र न कोऽपि नीचः उच्चः वास्ति। मोहग्रस्तः नर एवोच्चनीचभेदं कल्पयतीति अत्रोक्तमस्ति। जीव एव भवति शिवोपमः। परन्तु मानव एतत् विस्मृत्य पशुवदाचरति। परमात्मनः इच्छया मानवः संसारेऽस्मिन् कियद्दिनं यावल्लीलां रचयतीति साधुः शारिकां कथयति।

सहायक ग्रन्थसूची :-

1. Mishra Prabodh Kumar, *"प्रज्ञादूतम्"*, Orissa Book Store Binod Bihari, Cuttack,1994.
2. Thakur Krushna mohan, Das Jay Krishna, Gupta Haridas, *"साहित्यदर्पणः"*, Chaukhamba Sanskrit Series Office Vanaras,1947.
3. Mishra Shobhit, Das Krishna, Haridas Gupta, *"ध्वन्यालोकः"*, Chaukhamba Sanskrit Series Office Vanaras,1953.
4. Mani Ravikanta, *"सांख्यकारिका"*, Hansa Publication, Jaypur,2018.
5. Mishra Lambodar, *"वेदान्तसारः"*Rashtriya Sanskrit Sahitya Kendra Saraswati Sadan, Jaypur,2018.